

СИМВОЛИ В УКРАЇНСЬКІЙ ДУХОВНІЙ ПОЕЗІЇ XVIII – ПОЧ. XIX СТ.

Ігор Грималовський. Символи в українській духовній поезії XVIII – поч. XIX ст.

У статті проаналізовано мовні символи, що функціонують в українській духовній поезії XVIII – початку XIX ст. Автор стисло викладає історію вивчення питання, групує символи за семантикою і описує їх.

Ключові слова: символ, символика, українська духовна поезія.

Ігорь Грималовский. Символы в украинской духовной поэзии XVIII – нач. XIX в.

В статье проанализированы языковые символы, функционирующие в украинской духовной поэзии XVIII – начала XIX века. Автор кратко излагает историю изучения вопроса, группирует символы по семантике и описывает их.

Ключевые слова: символ, символика, украинская духовная поэзия

Igor Hrymalovskyy. Symbols in the Ukrainian spiritual poetry XVIII - early. XIX century.

The article analyzes the linguistic symbols that operate in the Ukrainian spiritual poetry XVII – early XIX century. Author briefly recounts the history of the study of issues grouped symbols and semantics for describing them.

Key words: symbol, symbols, Ukrainian spiritual poetry.

Символи і символика завжди були об'єктами уваги багатьох учених, як вітчизняних, так і зарубіжних. В українській науці дослідження в цій галузі започаткували М. Костомаров та О. Потебня, згодом їхню справу продовжили нові покоління дослідників. У праці „Українські символи” наведено прізвища близько 30 науковців, які так чи інакше зверталися до цієї проблеми [4, с. 5–9].

За нашими спостереженнями, символи частіше аналізують у літературознавчих працях, ніж у мовознавчих. Найбільш вдалу дефініцію символу вміщено в енциклопедії „Українська мова”: „Символ – багатозначний предметний образ, який поєднує між собою різні плани художнього відтворення дійсності на основі їх суттєвої спільності, спорідненості; один з поетичних тропів” і нижче: „Звернення до символізації як до тропу – це звернення до живого джерела, що дозволяє оновити виразні можливості мови (виділено нами. – І. Г.)” [18, с. 582]. Як бачимо, у наведеному визначенні справедливо зроблено акцент на тому, що символ є, у першу чергу, явищем мовним. На цьому також неодноразово наголошував у своїх працях О. Потебня. Кожне слово, на думку вченого, первісно є символом, і саме тому воно орган думки і необхідна умова подальшого розвитку і себе, і світу. Далі О. Потебня зазначає: „Тільки з погляду мови можна привести символи до порядку, що відповідає уявленням народу” [13, с. 8]. У роботі „Из записок по русской грамматике” мовознавець констатує: „Мова в усьому без винятку символічна” [14, с. 113].

Змістовне і сконденсоване визначення символу пропонує російська дослідниця В. Єрьоміна: „Символика, символ – у народній поезії це стійке, суворо диференційоване за змістом уявлення, що викликає постійне коло асоціацій у певній поетичній системі” [6, с. 110].

Як зазначено у праці „Українські символи”, „українська система символічного відображення світу належить до найдавніших і найбагатших систем традиційної культури на планеті”, і нижче: „Символ вийшов з образу міфологічного, але він більш сконцентрований, глибокий, це своєрідний код, у якому узагальнена вся робота думки, уяви, почуттів, яка накопичувалась протягом століть. З розвитку символіки видно, що високого духовного рівня досягли українці й настільки давні їхня народна поезія і мистецтво” [4, с. 4]. Фактичний матеріал із духовної поезії XVIII – поч. XIX ст. відображає глибоку віру українців, їхню богобоязливість та щире прагнення жити за Божими заповідями.

Символам належить велика роль у творенні своєрідного духовного мікрокосму української поезії XVIII – поч. XIX ст. Автори вибирали для них такі зв'язки, „у яких між означуваним і означником існувала б внутрішня аналогія, можна було провести певні асоціативні паралелі” [9, с. 14].

Погоджуємося з думкою М. Івасюти про те, що вивчення символів дає змогу „розкрити сприйняття і відображення національно-мовної картини світу, визначити співвідношення між новаторством і традиціями, загальнонаціональним і регіональним, зрозуміти неповторний вияв авторського світобачення” [7, с. 1].

Як, за словами С. Єрмоленко, „у фольклорному слові ми простежуємо народження і розвиток символів” [5, с. 58], так і в аналізованих нами духовних віршах теж маємо змогу

спостерігати аналогічний процес.

У першу групу ми виокремили зоологічні символи. Найвідомішим у християнстві є символ агня. Як сказано в „Релігієзнавчому словнику”, „агнець – ягня, первісток в отарі, що використовувався у різних народів для жертвопринесення“ [16, с. 9]. У християнстві „агнцем Божим” зуть Ісуса Христа, який приніс себе у жертву за гріхи людства.

Агнцем Спасителя іменує і Святе Письмо. Так, наприклад, пророк Ісаїя пише: „Він гноблений був та понижуваний, але уст своїх не відкривав. Як ягня був проваджений Він на заклання” (Ісаїя, 53:7). У Євангелії від Івана сказано: „Наступного дня Іван [Предтеча. – І. Г.] бачить Ісуса, що до нього йде, і далі: „І, поглянувши на Ісуса, що проходив, він [Іван Предтеча. – І. Г.] сказав: „Ото Агнець Божий” (Ів., 1, 36). „Найменування Ісуса Христа Агнцем, – констатує „Біблійна енциклопедія”, – вказує на Його глибоке смирення, незлобливість” [2, с. 22].

Як видно з нашого фактичного матеріалу, вірні розуміли, що Ісус жертвував Себе за кожного з них і вони повинні бути вдячними Йому своїм богобоязливим, безгрішним і смиреним життям. Наводимо приклади з духовної поезії: *Агнче пресщедрий, терп'їль еси за нас страсти* (УРА, X., с. 275); *Агнець предв'їчний во м'їр'ї посланный / З милости ко намъ зосталь закланный* (УРА, XI, с. 485); *Анче Божю, котри опрощаешъ гр'їхи свиту, / Опрости и намъ, Господи / Анче Божю, котри отн'їмаешъ гр'їхи свиту, / Змилуешъ надъ нами, Господи / Услиши гласъ, Господи* (УДВ, с. 241); (До Богородиці. – І. Г.) *Анца и пастиря Матко* (УДВ, с. 235).

В одному з віршів, уміщених у „Богогласнику”, ми відшукали приклад застосування аналізованого символу до Божої Матері: *Нескверная Агница / Ясн'їйшая надъ солнце и зори... / В церквѣ на рукахъ Сина вноситъ* (Б., 1790, № 31).

Така аналогія зумовлена, очевидно, тим, що Діва Марія теж терпіла муки разом із Сином, коли Його розпинали на хресті. Віддавши Сина у жертву за людство, Вона, як мати, віддала і Себе.

Агнець, як зазначено у „Словнику сюжетів і символів у мистецтві”, крім символу жертви, „став атрибутом персоніфікації непорочності, покірливості, терпіння і смирення” [20, с. 51]. Усі ці характеристики можна застосувати до Божої Матері. Це, вважаємо, є ще одним поясненням використання щодо Неї символу Агня.

В „Угро-руських духовних віршах” ми виявили ще один приклад, де функціонує аналізований символ, але в іншому лексичному втіленні: *Слези виливають / Плачливе матки о своихъ д'їти, / Лежат збити баранкове, / Якъ в полю снопки* (УДВ, с. 145). У фрагменті йдеться про немовлят, які були убиті за наказом царя Ірода. Ці діти були безвинними, навіть безглуздими жертвами. Стосовно них, як бачимо, автор ужив не церковнослов'янським „агнці”, а його польський відповідник *баранкове*, який, очевидно, був ближчим до тогочасної народнорозмовної мови. Вирішальним чинником при виборі саме цієї лексеми стала, на нашу думку, її демінутивна форма, яка (разом з демінутивом *снопки*) надає контекстові ласкавого колориту.

Наступними символами в цій групі є *голубка, горлиця, ластівка*. Як зазначає „Словник символів”, у християнстві *голуб* символізує Святого Духа, а у фольклорі та літературі – щирю любов, злагоду, ніжність, а також творчу вогняну силу [11, с. 36]. У нашому фактичному матеріалі назви цих птахів вживають на означення Богородиці та Іоана Предтечі. Ластівка в Україні символізувала весну, відродження, щастя. У Чехії та Німеччині ластівку називали пташкою Божої Матері, а в Україні – Божою пташкою [11, с. 78]. Наводимо приклади: *Буди восхвалена от вс'їх родовъ земныхъ / И возвеличена от хоровъ ангелскихъ / Богородице, небесъ Царице, / Чистая Панно, ласкавая горлице* (УРА, XI, с. 535); *Чистая голубице, / Д'ївствующимъ похвало, / Падающимъ забрало* (Б., 1790, № 99); *Ластовице, голубице, словесный раю; / Яко на неб'ї тако и на земли тя велечаю* (Ферл., с. 28); *О сладкая ластовице, зготованна Богу / Яко твои родины славити возмогу?* (УРА, XI, с. 538); *О горлице сладко глаголима, / Тысь нам, Панно, сына породила* (ГВГ, с. 4); *Ластовице красноп'їснива, / Горлице пустиннолюбива, / Во пустыни пропов'їдаешъ, / Во Иордани Бога крещашъ* (Б., 1790, № 27); *Горлице пустиннолюбная... / Осв'їти нас во тм'ї спящихъ / И во гр'їсахъ живущихъ – Иоане* (Сп. Гр., с. 18).

Як бачимо з контекстів, символи горлиці, голубки та ластівки функціонують зі значенням, характерним для українського фольклору. Справді, назви цих птахів найчастіше побутують в українських народних піснях. Зауважимо, що набір характеристик, які уособлює ластівка, притаманний як Діві Марії, так і Іоану Хрестителю. Голубкою ж (горлицею) Богородицю називали за її любов та ніжність, а Предтечу – за ту силу, яку він виявив, хрестячи у Йордані Господа Ісуса

Христа. Варто зазначити, що в „Полном церковнославянском словаре“ лексема *горлица* тлумачиться як „дикий голуб, ластівка“ [10, с. 129], отже, можна припустити, що в аналізованих текстах ужито синонімічні назви одного і того ж птаха.

З огляду на часте використання символів голубки та ластівки в народній творчості та художній літературі, можна зробити висновок, що вони для українців є архетипними, тобто такими, „що виражають значення, спільні для великої частини людності“ [8, с. 3]. Автори аналізованих нами духовних віршів запозичили ці словесні символи для того, щоб за допомогою них „наблизити“ святих до українських вірних, адже, за В. Кононенком, „словесна символіка [...] виступає важливим чинником творення національної картини світу“ [8, с. 3].

В одній із поезій, опублікованих М. Грушевським, ми відшукали образ-символ пелікана, ужитого на означення Ісуса Христа: *Радуйся, царице, наша заступнице / Небеснаго пелікана Маткоясь названа* (Сп. Гр, с. 24).

Цей символ для українців не архетипний, і, на нашу думку, мало хто з вірян зможе пояснити його зміст. Пелікан є символом самопожертви, зокрема жертви Христа на хресті, а ще – любові батьків до дітей. Існує легенда, що цей птах розриває груди і кров'ю годує своїх дітей [15, с. 168; 20, с. 423], тобто жертвує собою. Саме цей факт послужив підставою проведення паралелі з Ісусом Христом, який також ціною власної крові, пролитої на хресті, врятував своїх духовних дітей – людство. „Біблійна енциклопедія“ у статті про пелікана подає тезу, яка суперечить вищенаведеним: „За Мойсеевим законом цього ненажерливого птаха вважали нечистим“ [2, с. 566]. Очевидно, у Новому Заповіті відбулося переосмислення образу пелікана і наповнення його іншим змістом.

Функціонування цього символу у творі, що належить до духовної поезії XVIII – поч. XIX ст., свідчить про високий освітній рівень автора, оскільки, як зазначає В. Похльобкін, „образ пелікана (абсолютно чужий для українців. – І. Г.) увійшов у перелік класичних понять через християнську літературу“ [15, с. 168].

Наступну групу становлять ботанічні символи. Спостереження над зібраним нами фактичним матеріалом показують, що найзмістовнішим і найбагатозначнішим у цій групі є символ троянди (рожі). У ході історії він зазнавав трансформації, набував нових значень. О. Веселовський дослідив, що в античному світі троянда символізувала весну, любов і воскресіння, а відтак, внаслідок переосмислень, ця квітка стала ще символом мучеництва, крові, пролитої Спасителем на хресті [3, с. 180–181]. „Словник символів“ зазначає, що „спочатку у християнському мистецтві троянду прославляли як райську квітку, символ чистоти і святості. Пізніше вона стає символом Богородиці“ [11, с. 130]. Ще ця квітка уособлює небесне блаженство і водночас страждання [11, с. 130].

У текстах духовної поезії XVIII – поч. XIX ст. також відбита динаміка розвитку і переосмислення символу троянди. Втіленням чистоти і святості ця квітка виступає у такому прикладі: *Граде Солунській, собирай рожи / Иже ты сѣть вѣрній рабъ Божій / Димитрій святый* (Б., 1790, № 151).

Далі наводимо контекст, у якому троянда символізує муки і страждання Ісуса Христа (додатково на це вказує прикметник-епітет *криваві*): *Соберѣте кривавые рожи / Яже сѣт нам сынъ Божій* (УРА, X, с. 414).

Найчастіше в нашому фактичному матеріалі символ троянди використовують на позначення Богородиці при звертанні до неї: *О пречистая Панно, Дѣво Богородице, / Всего свѣта ти панна чиста, / Вдячная роже, царице, госпоже!* (Сп. Гр., с. 39); *Роже слѣчная, дѣво чистая, вдячне пахнущая* (Сп. Гр., с. 33); *Царице небу и земли Госпоже, / Свѣту покрове, вдячная всѣм роже* (УРА, IX, с. 184); *Роже слѣчная небеснаго поля..., / Которая стерла и змиеви главу, / В грѣсехъ не умерла. Мѣй же вѣчне славу* (УРА, XI, с. 542); *Назаретска ружо, примь насъ у заштиту* (УДВ, с. 232). На нашу думку, троянда як символ Божої Матері відображає насамперед духовну красу Діви Марії.

Наступний ботанічний символ, використаний у духовній поезії, – лілія. Символіка цієї квітки досить багатопланова. Лілія, як вказує „Словник символів“, уособлює цноту, чистоту, непорочну красу [11, с. 80]. Саме ці ознаки, вважаємо, стали причиною використання назви цієї квітки на означення Богородиці і св. Параскеви: *Бѣла лелѣя, дѣва Марія, слѣчне пахнушая* (Сп. Гр., с. 33); *Тыс* (Богородиця. – І. Г.) *лелѣя пахнушая в смердящемъ юдолѣ* (УРА, XI, с. 658); *Параскевіе, / Слѣчна лелѣе, / Красная дѣвице, / Моли Бога о насъ* (УРА, X, с. 452). „Словник символів“ зазначає, що лілію вважали квіткою Богородиці „на всіх католицьких землях“ [11, с. 80].

На основі цього можна висловити припущення, що автори віршів, фрагменти з яких ми навели, були сповідниками католицької віри.

Свідченням ставлення до лілії (і квітки, і символу) у християнстві є, на наш погляд, такі слова Ісуса Христа: „Погляньте на польові лілеї як зростають вони, – не працюють, ані не прядуть. А Я вам кажу, що й сам Соломон у всій Славі не вдягався отак, як одна з них” (Мт, 6, 28–29).

Відомим усім християнам є символ винограду. Цю рослину (причому усі її частини – лозу, гроно, листя) народи древніх держав Середземномор'я і Близького Сходу в дохристиянський період трактували як символ родючості, достатку, життєвої сили і життєрадісності [15, с. 50]. У християнстві ж виноград став уособленням євхаристійного вина, тобто крові Ісуса Христа, а виноградна лоза – Самого Спасителя і християнської віри [20, с. 130–131]. В одному з аналізованих віршів наявне таке звертання до Богородиці: *Тысь виноградъ преслѣчный на горѣ Ливанской* (УРА, XI, с. 408). Тут, як бачимо, символ винограду функціонує із дохристиянським змістом і уособлює щедрість Богородиці.

Християнське наповнення символу винограду спостерігаємо у зверненні до святого Миколая: *Гроздь еси здръблый Христова винограда, / Сочини насъ купно духовнаго стада* (УРА, X, с. 408). Пояснення цього фрагмента знаходимо в Євангелії від Івана, де Ісус Христос каже до учнів: „Я правдива Виноградина, а Отець мій – Виноградар... Я – Виноградина, ви – галуззя! Хто в мені перебуває, а Я в ньому, той рясно зароджує, бо без Мене нічого чинити не можете ви” (Ів. 15; 1, 5).

У наступну групу ми виокремили астральні символи. Використовують їх в основному на означення Ісуса Христа і Богородиці.

Сонце і зорі, на нашу думку, набули символічного значення відтоді, як людство почало мислити. Частково на це вказує теза, вміщена у „Словнику символів”: „У багатьох народів сонце визначається як найвище божество, тобто як символ верховної влади” [11, с. 122]. Поступово небесне світило „наближалось” до людей, перестаючи бути для них страшною силою, і тоді, на наш погляд, виникли такі переносні значення лексеми *сонце*, як „світло й тепло, що випромінюється цим світлом”, „життєдайна, животворча енергія цього світила” [17, т. IX, с. 459]. У християнстві сонце як символ має дуже багато наповнень, але провідними є такі: „Сонце є вічне Слово, Господь Христос. Він – сонце правди...” [11, с. 122]. Господь Сам говорив до Своїх учнів: „Я Світло для світу. Хто йде вслід за Мною, не буде ходити у темряві той, але матиме світло життя” (Ів., 8, 12). Вважаємо, що така символіка слова сонце послужила основним чинником виникнення одного із переносних його значень, зафіксованих „Словником української мови”: „перен. Про того, хто є джерелом життя, втіхи, радості для когось” [17, IX с. 459]. Саме таким джерелом для усіх християн є Ісус Христос, Божа Мати, святі. Наводимо приклади із символом „сонце”, які ми зафіксували в нашому фактичному матеріалі: *Возсія бо солнце красно / Съ под камене тверда* (УРА, X, с. 317) (про Воскресіння. – І. Г.); *Ты* (Богородице. – І. Г.) *солнце пресвѣтлое з Анниного неба* (УРА, XI, с. 538); *О восточное солнце нинѣ засвѣтило, / Которое насъ, свящихъ въ грѣхахъ сбудило, / Воскрес Исусъ от гроба, солнце пресвѣтлое, / А син отца любимий, слово безлѣтное* (Мирон, с. 120–121).

Ще одним астральним символом, що функціонує в аналізованих творах, є *зоря*. Використовують його на означення Богородиці та Іоана Предтечі. За нашими спостереженнями, цей символ функціонує у виявлених нами контекстах із додатковим, часто імпліцитно вираженим смисловим навантаженням „провісниця сонця”, тобто Ісуса Христа. Наводимо приклади: *Свѣтишиъ красно, о зорнице* (Богородице. – І. Г.) / *Небесних ликъ о денице* (УРА, XI, с. 624); *Свѣтозарна звѣздо ясна* (Богородице. – І. Г.) / *Скинїє слова прекрасна, / Теплая предстателнице и заступнице, / Даждь в день суда право стати, / Бога в небѣ оглядати* (Б., 1790, № 135); *Ясна зоре, потѣшай насъ / Во вся дны житія* (УРА, X, с. 85); *Іоанне, деннице свѣтлая, / Освѣти насъ во тмѣ спящих / И во грѣсех живючих – Іоане* (Сп. Гр., с. 18); *Днесъ солнце правди из гробной яскинѣ / Христосъ Спаситель возсія нынѣ* (УРА, X, с. 330); *Свѣтилныкъ свѣта предградеть, / Денница солнцу сопросіяваетъ, / Іоаннь пророкъ, небесный отрокъ, / Явѣ со солнцемъ всѣмъ мира концемъ / Совозсіяваетъ* (УРА, X, с. 412). В останньому прикладі, як бачимо, наявне пряме зіставлення зорі (денниці) – Іоанна Хрестителя і сонця – Ісуса Христа. Зауважимо, що слово *денниця* більше відоме вірним як синонім до *люцифер*. Насправді первісна семантика цієї лексеми, як зазначено в „Полном церковнославянском словаре”, – „ранкова зірка або зоря”, а вторинне, переносне – „люцифер, начальник впалих ангелів, – так названий за блискучі досконалості, якими він був обдарований Богом” [10, с. 140]. Трансформація значення цього слова яскраво відбита в

такому фрагменті книги пророка Ісаї: „Як спав ти з небес, о сину зірниць досвітньої, ясна зоре, ти розбився об землю, погромнику людів“ (Ісаї, 14, 12).

Використання у духовній поезії XVIII – поч. XIX ст. символів сонця і зорі зумовлені тим, що, як зазначає О. Матушек, „Ісус, Богородиця були перш за все носіями Божественних повелінь трансцендентної інформації, світла й тепла [9, с. 4]. Ми цілком погоджуємося з цією тезою. Згадана дослідниця також вказує, що символ сонця і зорі на означення Богородиці використовували Д. Туптало та М. Максимович [9, с. 5].

До наступної групи ми включили символи – назви інших природних реалій. І в акафістах, і в аналізованій нами духовній поезії Божої Матері іменуються неораною землею, несіяною нивою. Наприклад: *Радуйся, земле неоранная, / Радуйся, ниво несѣянная, / Радуйся, невѣсто ненеѣстная* (УРА, X, с. 309); *Новѣйший Адамъ пріити имѣеть, / Иже всѣми тварми владѣеть, / Сей несозидается от проклятой, / Но изыдетъ от земли святой: / Земля свята есть Марія / Кромѣ клятвы грѣховныя* (Б., 1790, № 96); *Величай и вѣтай, душе моя, Дѣву, / Царскую златую сего свѣта ниву, / На ней же сѣмя Богъ Царь хоцетъ ся всѣяти, / Егда с пречистой крове будетъ ся раждати* (УРА, XI, с. 537); *Завше красная неоранная роля, / Которая стерла и змієви главу, / В грѣсехъ не умерла, мѣй же вѣчне славу* (УРА, XI, с. 542).

У „Словнику символів” сказано: „У християнських догмах земля є місцем вигнання людини із небес, символом тяжкої праці, покаєння та терпіння, через які очищається тіло і дух людини від гріхів перед вічним життям у раю” [11, с. 55]. У наведених нами прикладах, як бачимо, лексема *земля* не має зазначеного смислового наповнення. Тут наявний інший символічний зміст, суто український: „Земля-мати – дополітеїстичний образ - тотем протоукраїнців, які поклонялися родючій ниві, всій землі“, а також „образ матері-годувальниці [11, с. 54]. Саме ці ознаки, вважаємо, з приходом і утвердженням християнства стали для українців невід’ємними атрибутами Божої Матері, образ якої, на наш погляд, став у свідомості українців логічним наступником образу матері-землі. Як земля дає людям найбільші фізичні блага, так Богородиця стала джерелом найбільшого духовного блага – народила Спасителя світу Ісуса Христа.

Символічне втілення знайшло і непорочне зачаття Марією свого Сина, про що свідчать словосполучення *земля неоранная, ниво несѣянная, неоранная роля*. „Якщо земля – жінка, мати, – пише О. Потебня, – то орання, сімба означатимуть чоловікове кохання” [12, с. 4]. Ми припускаємо, що семантика лексеми *земля* „джерело добра, достатку“ була в давніх українців первісною.

Наступним у цій групі є символ йорданської води, яка уособлює оновлення, очищення від гріхів. Наводимо тексти: *Ми Йордану уподобѣмся / Чистими серци приоздаблیمся* (Сп. Гр. с. 48); *Море граеть, Йорданъ взадъ вертаеться / Гди Панъ Избавитель крещается. / И ми вси тую воду днесъ почерпаймо / Яко Пана своего, вси привитаймо* (ГВГ, с. 11); *Ко Йордану радостно прийдемъ, / Сладкую воду во уста приймѣмо* (Б., 1790, № 25).

Вода (як і розглянутий вище символ – земля) здавна була шанована всіма народами. У Старому Заповіті джерельна вода символізує Боже спасіння і благословення. Це, зокрема, відображено у книзі пророка Ісаї, у 12 главі, що має назву „Пісня – хвала Господеві Врятованих”: „Оце – Бог, спасіння моє! Безпечний я, і не боюсь, бо Господь, – Господь сила моя та мій спів, і спасінням для мене Він став! І ви в радості будете черпати воду зі спасених джерел!” (Ісаї, 12, 2–3). У Новому Заповіті, як зазначає „Біблійна енциклопедія”, вода „служить образом таємничого очищення від гріхів і духовного відродження в життя нове, благодатне” [2, с. 128]. Вода ріки Йордан, у якій хрестився Ісус Христос, має для цих вірних особливу цілющу силу, і це яскраво засвідчують наведені нами контексти. Конструкції *Йордану уподобѣмся, Ко Йордану радостно пойдѣмо* вказують на прагнення християн до духовної чистоти і праведного життя.

Наступним у групі аналізованих символів є рив (яма). У нашому фактичному матеріалі зафіксовано два символічних значення цієї лексеми – „гріховність” та „пекельні муки”, на що вказують у тексті залежні від іменника „рив” („яма”) слова: *Явственно нинѣ в храмѣ Покрова, / Избави насъ, дѣво, греховна рова* (ПДЛ, с. 231); (Богородице. – І. Г.) *изведи грѣшниковъ из рова, / Пришедшихъ к тебѣ до Тиврова* (УРА, XI, с. 494); (Богородице. – І. Г.) *избавляй насъ от вѣчних мукъ пекелна рова* (УРА, XI, с. 539); *Не предаждь насъ ямѣ темной / И гееннѣ пекелной, / Просимо тя со слезами, / Змилуйся, Панно, над нами...* (УРА, XI, с. 497). Усі наведені приклади, як бачимо, є проханнями до Божої Матері: імперативи *избави, изведи, не предаждь* вказують на те, що християни сподіваються від Діви Марії допомоги у прагненні позбутися гріхів.

Ще одним символом із цієї групи є весна. У фольклорі та народній поезії ця пора року, як відомо, уособлює відродження, оновлення. У християнстві такі процеси однозначно асоціюються із Христовим Воскресінням, символічним втіленням якого і виступає в нашому фактичному матеріалі весна. Наводимо приклади: *Нинѣ весна благодати, / Начнѣм днесь торжествувати* (УРА, X, с. 335); *Прекрасна весна Дѣлателя небесна / Днесь явися, вся тварь обновися / Во воскресеніє Владики* (Б., 1790, № 55); *Истинная весна, Георгие, наста, / Обновляет во свѣтѣ народъ познаніє Христа* (УДВ, с. 68).

Наступну виокремлену нами групу складають символи – назви предметів. Звертаючись із молитвами до Божої Матері, вірні найчастіше благали порятунку від голоду, стихії та інших бід. Символом спасіння в християнстві є, як відомо, Ноїв ковчег. На основі цієї аналогії з'явилося таке найменування Діви Марії: *Ковчеже позлащеній* (УРА, X, с. 297); *Ковчеже позлащени* (УДВ, с. 234); *Ковчеже позлащенный* (Б., 1790, № 99). Зазначимо, що епітет при іменнику-символі *ковчег* виражає ознаку благородства (а не багатства) Богородиці.

Вірні знали, що у важкий час Божа Мати порятує їх, давши відсіч усім силам. Це знайшло відображення в таких словах-символах: *Непоколебими столпе, / Нерушимая стѣно* (УДВ, с. 235).

Стовп як символ захисту бере свій початок, вважаємо, від історії виходу євреїв із єгипетського полону. У книзі Вихід сказано: „А Господь ішов перед ними вдень у стовпі хмари щоб провадити їх дорогою, а вночі в стовпі огню, щоб світити їм...” (Вихід, 19:21). Біля Червоного моря, коли єгиптяни догнали євреїв і останні були приречені на неминучу загибель, вогненний стовп їм світив, а єгиптян затьмарював (Вихід, 14:19).

Правомірним, на наш погляд, може бути інше пояснення виникнення символу *стовп*. Тож у „Книзі Царів” читаємо, що цар Езекія „понищив пагірки і поламав стовпи для богів” (язичницьких. – І. Г.) (Цар., 18:4). Схожий контекст є й у „Другій книзі хроні”: „А коли це все (свято Пасхи в Єрусалимі. – І. Г.) скінчилося, вийшов увесь Ізраїль, що знаходився там, до Юдиних міст і поламали стовпи для божків” (2 Хр, 31:1). Отже, беручи до уваги наведені фрагменти зі Святого Письма і приклад із нашого фактичного матеріалу, можемо зробити висновок, що відбулося метафоричне переосмислення семантики лексеми *стовп*. У біблійному тексті це слово експліцитно функціонує з прямим значенням („постамент, опора для ідолів”), а імпліцитно – з переносним („підвалина язичницької віри”). Автор цитованої духовної поезії вжив аналізовану лексему виключно у переносно-символічному значенні, трактуючи постать Божої Матері як наріжний камінь, на якому тримається християнська віра. Якщо стовпи язичництва були поламані, то стовп християнства є непохитним – саме такий, вважаємо, підтекст закладений у звертанні-символі *непоколебими столпе*.

„Непорушна стіна” – інше найменування ікони Божої Матері „Оранта”. За легендою, під час сильного землетрусу був зруйнований Влахернський храм. Уціліла лише стіна, на якій був образ Богоматері Оранти. Відтоді у християнській традиції поняття „непорушна стіна” почало асоціюватися з цією іконою [1, с. 239].

Як символ красномовства Іоана Златоуста використано назви музичних інструментів: *Златокванную трубу, / Восхвалимъ днес / свѣрил пастырскую / И низложшаго пѣснь муссикийскую / Органъ чудный Духа Святаго / Іоана Златоустаго* (УРА, X, с. 411–412); *Цѣвнице духовная, / О трубо златая, арфо елеонская, / Тимпанъ златий, / ты церковь сионская* (УРА, X, с. 412).

Як бачимо, у наведених прикладах символи вдало поєднані з епітетами, що дає можливість зробити якісну характеристику особи Іоана Златоуста образнішою і яскравішою.

Наступним символом в аналізованій групі є *ріг*. У церковнослов'янській мові ця лексема, як зазначає Г. Дяченко, мала значення „сила, міцність, перевага, а також підвищення, узвишшя” (від санскритського **rohati* „рости, родитися”) [10, с. 551], яке сучасна українська мова не фіксує, оскільки „Словник української мови” серед декількох значень слова *ріг* не подає жодного подібного до наведеного. [17, VIII, с. 553–554]. В „Етимологическом словаре русского языка” М. Фасмера читаємо, що лексема *ріг* пов'язана з німецьким *ragen* „вивищуватися” [19, III, с. 489]. У виявлених нами прикладах слово *рогъ* функціонує із первісним значенням: *Имѣяше щедроты Богъ, / Да вознесетъ горѣ свой рогъ, / Подаетъ миру толикъ даръ много* (УРА, XI, с. 531); *Іерусалимъ удивляется, / Християнскій рогъ възвышается, / Христос же воскреслий величается* (Б., 1790, № 47).

Промовистим і часто вживаним у християнстві є символ дверей, котрий містить весь діапазон значень символічного отвору. На наш погляд, двері уособлюють перехід: від земного – до

небесного, від тимчасового – до вічного, від грішного – до праведного. Це видно з таких прикладів: *Милосердія дѣвери отверзи, / Благословенная... Дѣво честная* (Б., 1790, № 129); *Небесъ высокихъ дѣрей развѣ ти* (хрест. – І. Г.) *отвориши* (Сп. Гр., с. 41); *Почтожь ся бавлю в грѣхахъ и марности, / Уже доходяй до дѣрей вѣчности* (Б., 1825, № 241); *Пасха намъ, вѣрніи, дадеса, / Ибо дѣверъ жизни отверзеса* (Б., 1790, № 48).

Символи, які увійшли до останньої виокремленої нами групи, можна назвати власне біблійними, оскільки реалії, на яких вони ґрунтуються, уперше згадано саме у Святому Письмі. Так, наприклад, *рай* у символічному значенні уособлює праведність, блаженство, взагалі – квінтесенцію прекрасного, наприклад: *Рай правди утверди*, (Богородице. – І. Г.) / *И до царствія вѣхъ нас воведи* (УРА, XI, с. 497); *Азь отринень буду / От прекраснаго рая* (Ферл., с. 77); *Царице... / В рай сладости призови / К себѣ* (УРА, XI, с. 490).

В одному з виявлених нами контекстів символічним значенням наділений образ царя Ірода, який, як відомо, уособлює злість, жорстокість: *Нехай Іродъ вѣчне погибаетъ, / Нарожденнаго імя сіяетъ* (ГВГ, с. 3). На символічність образу Ірода в наведеному прикладі вказує обставина часу *вѣчне*.

Роль символів у духовній поезії XVIII – поч. XIX ст. є, на наш погляд, надзвичайно важливою. Вони надають текстові особливого естетичного забарвлення, доводять високий рівень інтелектуальності та абстрактного мислення українського народу в досліджуваний період і наочно ілюструють виражальні можливості тогочасної української мови.

Перелік умовних скорочень

1. Б., 1790 – Богогласник Пѣсни благоговѣйныя. – Почаїв, 1790.
2. Б., 1825 – Богогласник Пѣсни благоговѣйныя. – Почаїв, 1825.
3. ГВГ – Грушевський М. С. Кілька духовних віршів з Галичини / М. С. Грушевський // Записки НТШ. – Львів, 1896. – Т. XIV.
4. Мирон – Мирон. Вирши на Воскресение Христова / Мирон // Киевская старина. – 1892. – Т. XXXVII. – С. 119–122.
5. ПДЛ – Медведик Ю. Невідомі духовні пісні Дмитра Левковського останньої чверті XVIII – поч. XIX ст. / Медведик Ю. // Записки НТШ. – 1993. – Т. 226. – С. 223–237.
6. Сп. Гр. – Грушевський М. С. Співаник з початку XVIII в. / М. С. Грушевський // Записки НТШ. – Львів, 1897. – Т. XV.
7. УДВ – Гнатюк В. Угро-руські духовні вірші / В. Гнатюк – Львів, 1902. – 272 с.
8. УРА, IX – Возняк М. Матеріали до історії української пісні і вірші. Тексти і замітки. Видає Михайло Возняк. Українсько-руський архів. – Львів, 1913. – Т. IX.
9. УРА, X – Возняк М. Матеріали до історії української пісні і вірші. Тексти і замітки. Видає Михайло Возняк. Українсько-руський архів. – Львів, 1914. – Т. X.
10. УРА, XI – Возняк М. Матеріали до історії української пісні і вірші. Тексти і замітки. Видає Михайло Возняк. Українсько-руський архів. – Львів, 1925. – Т. XI.
11. Ферл. – Ферлеєвич В. Пѣснѣ, псалми, стихи / В. Ферлеєвич – Чернівці, 1849. – 78 с.

Література

1. Анпілогова Т. Ю. Особливості образу Богоматері в українському православ'ї / Г. Ю. Анпілогова // Наука. Релігія. Суспільство. – 2002. – № 4. – С. 238–240.
2. Библиейская энциклопедия. – Репринт. изд. – М. : Терра, 1990. – 902 с.
3. Веселовский А. Н. Историческая поэтика / А. Н. Веселовский – Л., 1940. – 646 с.
4. Дмитренко М. Українські символи / М. Дмитренко, Л. Іваннікова, Г. Лозко та ін. – К., 1994. – 140 с.
5. Єрмоленко С. Я. Скарбниця народного слова / Єрмоленко С. Я. // Мовознавство. – 1982. – № 6. – С. 58–69.
6. Ерємина В. И. Поэтический строй русской народной лирики / В. И. Ерємина – Л. : Наука, 1978. – 184 с.
7. Івасюта М. І. Мовні символи у творчості письменників Буковини кінця XIX – початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Івасюта Марина Ігорівна ; Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2008. – 19 с.
8. Кононенко В. І. Символи української мови / Кононенко В. І. – Івано-Франківськ, 1996. – 272 с.
9. Матушек О. Ю. Символіка Богородиці у метатексті барокової літератури : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Матушек Олена Юрївна ; Харківський держ. ун-т ім. В. Каразіна. – Харків, 1999. – 19 с.
10. Полный церковно-славянскій словарь (со внесениемъ въ него важнейшихъ древнерусскихъ словъ и выражений) / сост. свящ. Г. Дьяченко. – М. : Типографія Вильде, 1900. – 1120 с.

11. Потапенко О. Словник символів / О. Потапенко та ін. – К. : Редакція часопису „Народознавство”, 1997. – 154 с.
12. Потебня А. А. Объяснение малорусских и сродных песен / А. А. Потебня. – Варшава, 1883. – 268 с.
13. Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии / А. А. Потебня. – Харьков, 1914.
14. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потебня. – М. : Просвещение, 1977. – Т. 4. – Вып. 2. – Глагол. – 406 с.
15. Похлёбкин В. В. Международная символика и эмблематика / В. В. Похлёбкин. – М. : Международные отношения, 1989. – 304 с.
16. Релігієзнавчий словник / за ред. А. Колодного та Б. Лобовика – К. : Четверта хвиля, 1996. – 389 с.
17. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук, думка, 1970–1980.
18. Українська мова : енциклопедія / редкол. : В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. – К. : Укр. енциклопедія, 2000. – 752 с.
19. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4 т. / М. Фасмер; пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – М. : Прогресс, 1964–1973.
20. Холл Дж. Словарь сюжетов и символов в искусстве / Дж. Холл ; пер. с англ. и вступ. статья А. Е. Майкапара. – М. : Крон-пресс, 1999. – 656 с.